

УДК: 94(470):334.72 «1800-1850»

РОЛЬ КУПЕЦТВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ В ГУБЕРНІЯХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Т. В. Васильчук

Національний університет «Запорізька політехніка»
tvvasilchuk@gmail.com
ORCID 0000-0002-8981-4769

І. М. Спудка

Національний університет «Запорізька політехніка»
rishaua@ukr.net
ORCID 0000-0003-0433-3497

Г. А. Сигида

Національний університет «Запорізька політехніка»
sygga12@gmail.com
ORCID 0000-0001-8962-2903

Ключові слова: промисловий переворот, галузі промисловості, купецькі капітали, конкуренція, спеціалізація підприємницької діяльності, містобудування, цегельний, черепичний, кахельний заводи.

Дослідження присвячено вивченню внеску купецтва південноукраїнських губерній у справу організації промислових підприємств у першій половині ХІХ століття. На основі даних Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній зроблено спробу визначити масштаби цього процесу, розглянути пріоритетні види виробництва, які були найбільш популярними сферами вкладання купецьких капіталів саме в Південній Україні. Публікація продовжує аналіз галузевої структури підприємницької діяльності купецтва. Зокрема, автори дослідили роль купців у сфері будівництва, а саме в утриманні цегельних, черепичних та кахельних заводів. Зроблені висновки щодо подальшого вивчення окресленої проблематики.

THE ROLE OF MERCHANTS IN THE ORGANIZATION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY IN THE PROVINCES OF SOUTHERN UKRAINE

T. Vasylychuk

Zaporizhzhia Polytechnic National University

I. Spudka

Zaporizhzhia Polytechnic National University

H. Syhyda

Zaporizhzhia Polytechnic National University

Key words: branches of industry, the spheres of merchants' capital investment, competition, specialization of entrepreneurial activity, entrepreneurship, branch, urban planning, brick factory, tile factory.

The article deals with the study of Southern Ukrainian merchant contribution to the establishment of industrial enterprise in the first half of the XIX century. On the basis of the data on Katerinoslavsk, Hersonska, Tavriyska provinces we also try to estimate the scale of this process and study the major branches of industry as the spheres of merchants' capital investment in the Southern Ukraine. The publication continues the analysis of the branch structure of entrepreneurial activity of the merchant class of Southern Ukraine in the first half of the nineteenth century. The authors examined the merchant class role in maintaining establishments in the construction industry, such as brick and tile factories. Conclusions are drawn regarding the prospects for further study of the given problem. The study allows the authors to conclude that despite the availability of historiographical sources, the problem of the organization of industrial enterprises in the first half of the nineteenth century in the provinces of Southern Ukraine requires a purposeful comprehensive study.

Відмінною рисою другої половини XVIII століття виявилось подальше посилення економічної потужності купецтва, що виражалось не стільки в чисельності торгових людей, скільки в розмірах їхніх капіталів. Купецтво взяло активну участь у створенні нових підприємств і новітніх видів виробництва. Із середовища купців виходили великі фабриканти й заводчики. З метою розвитку торгівлі були розроблені норми вексельного права, створено Купецький банк (1754 р.); у Петербурзі й Москві в 1758 р. були відкриті банківські контори, що видавали позики під векселі й спрощували грошові перекази. У другій половині XVIII ст., а особливо в першій половині XIX ст., посилюється перехід купців до промислової діяльності. Збереження кріпосництва в Російській імперії стримувало промисловий розвиток, але не могло зупинити його повністю. З початком нового століття в промисловість поступово почав проникати купецький капітал. Становище самих купців також помітно змінилось. Мінімальний капітал, необхідний для вступу до гільдії, було підвищено з 3 до 8 тисяч карбованців. Відповідно зростає й гільдійський податок з 5 до 500 карбованців. Відбувається відносно й абсолютне зниження кількості купецтва з 2,5 до 0,5% від усього податкового населення. Помітне послаблення позицій старого гільдійського купецтва, особливо першої й третьої гільдій, виявилось після війни 1812 року. Кількість купецьких свідоцтв у 1816 році становила більше ніж 20 тисяч, а до 1824 року цей показник зменшився до 13 тисяч¹.

У першій половині XIX століття було видано низку законів, які уточнювали й доповнювали колишні права, обов'язки купців та їхній статус. Видане 14 листопада 1824 року «Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний» давало дозвіл купцям першої гільдії, крім усього, заводити власні фабрики й заводи (крім винокурень); так само і для купців другої та третьої гільдій, з обмеженням для останніх у кількості робітників (не більше 32)². Розвиток транспортної системи призводить до падіння купецьких прибутків колишніх масштабів та збільшення прошарку селян-торговців. Незважаючи на те, що торговельна діяльність міської буржуазії домінувала над промисловою, значна частина купців 1-ї та 2-ї гільдій спрямовувала свої капітали на організацію великих підприємств. Купці починають вкладати кошти в будівництво підприємств із

таким розрахунком, щоб, виробляючи й реалізуючи готову продукцію, не лише повернути, а й примножити їх. З 1830 року починається промисловий переворот. Торговий капітал великою мірою стає промисловим, виникають мануфактури й велике машинне виробництво. У процесі розвитку товарно-капіталістичних відносин зростає залежність торговельного прибутку від промислового й підпорядкування торговельного капіталу промислового.³ Хоча в дореформений час міцні позиції в підприємстві утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою самодержавного уряду, поступово починає виявлятися протегувальне ставлення держави й до купецтва. Уряд намагається долучити купців до участі у вирішенні господарських питань імперії. У 1820-х рр. при Міністерстві фінансів були засновані Мануфактурна й Комерційна ради для сприяння розвитку промисловості й торгівлі. Однак у засіданнях рад масову участь брали переважно чиновники й поміщики. Купці й промисловці ставилися до подібної діяльності упереджено, постійно очікуючи неприємних несподіванок для себе й своїх занять, у цілому зберігаючи повну лояльність до уряду.⁴

Історичною наукою розглядалися певні аспекти підприємницької діяльності купецтва, головним чином у зв'язку з проблемою генезису капіталізму. Так, у роботі В.М. Яковцевського «Купеческий капитал в феодально-крепостнической России» детально проаналізовано процес формування торговельного прибутку купецтва та дві його складові.⁵ Виділено два етапи в еволюції купецького капіталу, де перший характеризується домінуванням торговельного капіталу, а другий, що починається з першої чверті XIX століття, виявляється в переході капіталу зі сфери торгівлі до сфери промислового виробництва, зумовленого поступовим, але невпинним зменшенням норми торговельного прибутку.⁶

Серед сучасних досліджень є праці, присвячені купецькому підприємству в різних галузях господарства Південної України першої половини XIX століття. Стаття О. Донік висвітлює низку проблем, пов'язаних з участю купецтва в промислового виробництві, підкреслюючи ак-

¹ Муравьева Л.А. Российское предпринимательство в первой половине XIX века. Страницы истории. 2012. Вып. 2(482). С.71 – 80.

² Повне зібрання законів Російської імперії. Т. 39. 1824. СПб., 1830. с. 591, 594.

³ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825– 1860 гг.. М. : Наука, 1981. 215 с.

⁴ Муравьева Л.А. Российское предпринимательство в первой половине XIX века. Страницы истории. 2012. Вып. 2(482). С.72

⁵ Яковцевский В. Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1953. С.86, 92.

⁶ Там само. С.175.

тивізацію цього процесу в пореформений час.¹ У спільній праці П. Добрава та М. Чумак аналізується правове поле, у якому відбувалося залучення купецтва до модернізації промислових закладів Лівобережної України.² Т. Шершун у своїй роботі докладно розкриває роль купецького стану в промисловому розвитку міст Херсонської губернії в дореформений період, наводить цікаву статистику щодо обсягів виробництва в купецьких закладах тощо.³ Дослідження О. Пилипенка присвячено аналізу існуючої наукової літератури щодо торговельно-економічної діяльності греків та їхньої участі в промисловості південноукраїнських міст.⁴ Але й на сьогодні залишається низка питань, що потребують вивчення та аналізу:

- визначення шляхів формування підприємницького купецького середовища Південної України в обраних хронологічних рамках;

- виявлення факторів, які впливали на участь купецтва зазначеного регіону у виробничій сфері;

- пошуки та залучення нових джерел для уточнення статистики володіння купцями різними закладами в південноукраїнських губерніях у першій половині XIX ст.;

- вивчення напрямів підприємницької діяльності купецтва та проблеми диверсифікації їхнього економічного потенціалу.

Отже, у промисловості Південної України дореформеного періоду слід розрізняти три типи підприємств. Найбільше нас цікавить третій – приватні підприємства купців, які використовували лише найману працю.⁵ У цьому регіоні переважали підприємства сільськогосподарського характеру, зокрема пов'язані з використанням зерна (млини, винокурні). До 1860 року в портових містах Південної України було вже кілька парових вітряків, побудованих переважно купцями, серед них і вітряки в Одесі.⁶ Серед підприємств інших галузей промисловості, пов'язаних з переробленням рослинної сирови-

ни, слід відзначити рідкісний на той час цукровий завод купця Хетцкеля в селі Моргунівці Бобринецького повіту Херсонської губернії.⁷

У першій чверті XIX ст. успішно розвивалися галузі, пов'язані зі скотарством, а саме такі, у яких поміщики не відігравали значної ролі. Купці з успіхом розводили худобу на орендованих пасовиськах, щоб потім її забити й обробити отримане. У першу чергу, слід назвати шкіряні, салотопні, свічні заводи, вовномийки, рибні та інші. Їхніми власниками частіше за все були купці.⁸ У Таврійській губернії спостерігається та сама закономірність, що і в інших районах Південної України: підприємства, засновані на найманій праці, переважають над кріпосними мануфактурами.⁹ Окремі купці й колоністи материкової частини Таврійської губернії займалися виноробством. Поряд з представниками титулованої знаті купець Крич демонстрував свої судакські вина сорту сотерн на виставці у Сімферополі 1846 року, він же володів оцетним заводом.¹⁰

Будівництво нових й зміни зовнішнього вигляду старих міст спричиняють зростання попиту на будівельні матеріали, у першу чергу, на цеглу. Широкий ринок збуту стимулював розміщення купецьких капіталів саме в цю галузь виробництва. Масштабне будівництво, що розгорнулося в Південній Україні, викликало появу цегельних, черепичних та лісопильних заводів.

Необхідність розпилювати ліс, що йшов Дніпром з північних губерній, зумовила виникнення лісопильних підприємств, які поступово модернізувалися. У 1851 році в Херсоні купцем 2-ї гільдії Готроном побудовано завод для розпилювання колод поблизу його ж вовномийки на Карантинному острові. Спорудження цього заводу й установавання машини були доручені спеціально запрошеному бельгійському інженерові-технікові. Вартість заводу з усіма будівлями й необхідним приладдям становила 40 000 карб. сріблом. Крім двоповерхового кам'яного будинку під залізною покрівлею, де проводилося пиляння, у дворі знаходився невеликий флігель, а сам двір був оточений частоколом. У Льєже, на заводі Кокрілля, була зроблена парова машина в 30 кінних сил; за неї заплачено 9 000 карб. сріблом, а за доставку – 2 000 карб.

¹ Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX століття) Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. XI. С. 154 – 168.

² Добров П.В., Чумак М.М. Правове підґрунтя залучення купецтва до модернізації промисловості на матеріалах Лівобережної України кінця XIX – початку XX століття. Вісник Донецького університету, Сер. Б: Гуманітарні науки. Вип.1. 2008. С. 102 – 109.

³ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. Ч. I. 168с.

⁴ Пилипенко О. Наукова література з історії торговельно-економічної діяльності греків України у XVII – на початку XX ст. Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. С. 326 – 332.

⁵ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. Ч. I. С. 95

⁶ Там само. С. 157.

⁷ Там само. С. 159.

⁸ Сигида Г.А. Галузева структура купецького підприємництва Південної України в першій половині XIX ст. Музейний вісник. № 11/2. Запоріжжя: ТОА «ПУВК» 2011. С. 40 – 44.

⁹ Герсиванов. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное при 1-м Департаменте Генерального штаба. Т.ХІ. Ч.2. Таврическая губерния. СПб.: Тип-я Департамента Генштаба, 1849. С.164

¹⁰ Там само. С.170.

сріблом. Вугілля, що прийшло з нею на судні, замість баласту, було використано при відкритті заводу. Машина надавала руху 4 пильним верстатам, з яких на одному зрізували обидва боки колоди й готували бруси для розпилювання на дошки на інших трьох верстатах. Робота проводилася вдень і вночі, оскільки машинне розпилювання не можна порівняти з ручним. Чистота оброблення дошок, дешевизна й швидкість роботи забезпечили завод постійними замовленнями. У 1857 році чотири найголовніші лісопромисловці законтрактували його, так, що кожен з них мав право пиляти бруси по два тижні поспіль. При відкритті ж заводу багато лісопромисловців припускали, що він побудований для підривання їхнього виробництва, тому заводчик вважав за необхідне самому зайнятися торгівлею лісом, щоб забезпечити існування заводу. На початку він мав усього до 20 робітників, з яких 8, які перебували в майстерні, отримували по 30 карб. сріблом на місяць, а решта – по 40 карб. сріблом на день, робота ж проводилася тільки вдень. Керування машиною було доручено механіку-бельгійцю, який одержував 750 карб. сріблом, а його помічник – 375 карб. сріблом. Ліс для розпилювання постачали по воді до самого заводу, де особливими робітниками проводилося викочування колод на берег, звідки їх піднімали по схилу за допомогою каната із залізним гаком, який накручувався на вал парової машини. Завод Готрона замінив 180 пильників, нестача яких постійно відчувалася, особливо з часів Кримської війни. Для цього заводу потрібно було вдень до 50 пудів вугілля, крім тирси, яка збиралася в нижньому поверсі. Колода пилялася впродовж 15 хвилин. Наскільки прибутковим був завод, виходимо з того, що в 1859 році херсонські купці, брати Ванштейн, побудували інший паровий лісопильний завод на місці колишнього адміралтейства поблизу від лісових пристаней.¹

Вкладалися купецькі капітали в цегельні, черепичні, кахельні та вапняні заклади. Зокрема, поблизу Херсона видобували будовий камінь, а один з перших цегельних заводів було засновано в 1786 року в Голій Пристані.² У 1799 році в Херсоні працювали вже 5 цегельних заводів, продукція яких використовувалася на будівництві фортеці, корабельні та міста. З часом це виробництво набуває розмаху й досвіду. За таблицями статистичного комітету в 1857 році в Херсонській губернії діяло 54 цегельні заводи (кількість робітників – 436) та 1 черепичний

(кількість робітників – 3). Скільки з них належало саме купцям стверджувати складно, але відомо, що відкриті купцем Ворошиловим у 1845 році цегельний та черепичний заводи виробляли продукцію, яка конкурувала з виробами заводу Марічеллі й разом з ними вважалися кращими в краї.³ Хоча в цілому якість цегли викликала нарікання.⁴

У 30-х роках XIX століття, через відсутність централізованого фінансування міського будівництва з боку держави, Катеринослав, хоч і мав статус губернського міста, багато в чому залишався провінційним. Із 1 095 будинків лише чотири були кам'яними, інші — дерев'яні й хатимазанки із солом'яними дахами. Своїм подальшим розвитком місто великою мірою зобов'язане купцям, які не лише торгували, а й фінансували його кам'яне будівництво. У Катеринославі 1837 року було лише два цегельні заводи.⁵

Будівництво, що розгорнулося в Криму, вимагало великої кількості будівельних матеріалів. Повсюди виникають підприємства з виготовлення цегли, черепиці, вапняку тощо. Підприємства Криму мали певну специфіку великого виробництва цегли та черепиці. У Феодосії 1828 року було 6 великих цегельно-черепичних заводів. Усі вони належали купцям з греків (робітників – 264 особи, черепиці – 725 тис. шт.; цегли – 310 тис. шт. на рік). На Київщині великі цегельні часто належали поміщикам, казні, меншою мірою – купцям і монастирям, а в Криму – лише купцям, хоча й були менші за розміром.⁶

У Таврійській губернії за архівними даними в 1843 році діяло 9 цегельень, з них 4 належали купцям, 2 – міщанам, 1 – колоністу, 1 – духовній особі, 1 – поміщику.⁷ У 1857 році там же діяло вже 38 цегельень, більшість з яких належала купцям і поміщикам. Прибуток одержували різний: від 4 до 34 % річного обігу. Наведені дані за 1857 рік, мабуть, неповні, бо за 1858 рік у Таврійській губернії діяло 113 разом узятих цегельних і черепичних підприємств із загальною кількістю робітників – 800.⁸ За наведеними показниками Таврійська губернія випереджає інші у виробництві цегли. Можна припустити, що та-

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния под ред. А. Шмидта. Ч. I II. СПб., 1863. С. 172.

² ДАХО. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 2.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния под ред. А. Шмидта. Ч. I II. СПб., 1863.

⁴ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 803. 4 арк.

⁵ Чегорка П. Раритетна цегла – дзеркало історії. «День». 23.05.2013.

⁶ Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 308.

⁷ ДАКО. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13210. Арк. 92.

⁸ Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 135

ка сама ситуація спостерігається у виробництві черепиці, але конкретних даних авторами не знайдено.

Дрібні вапняні заклади були на Катеринославщині – 3, Херсонщині – 2, а найбільше в Таврійській губернії: 1816 рік – 6, 1857 – 14, 1858 – 18. Із 14 підприємств у 1857 році 4 належали купцям, 4 – міщанам, 3 – менонітам, решта – невідомо кому. На підприємствах працювали переважно вільнонаймані. Прибутки від 8 до 34 % обігу.¹

Отже, аналіз звітів губернаторів дає підставу стверджувати, що спеціалізація регіону остаточно закріпилася в першій половині XIX століття. Визначилися два основні напрями розвитку промисловості: 1) переробка сільськогосподарської продукції та 2) виробництво будівельних матеріалів. У 1853 році з 365 заводів і фабрик міст 115 представляли перший напрям і 103 – другий, що становило відповідно 31,5 % та 28,2%.² Такі показники зумовлювалися характером потреб регіону.

Дореформеному купецтву України було притаманне намагання вкласти капітали, отримані торговельним шляхом, у промисловість. Це явище характеризує менталітет вітчизняного торговця. В умовах відносної нестабільності феодально-кріпосницької системи в цілому й змінах в економічній політиці імперії зокрема³, купівля чи будівництво промислових підприємств вважалися надійними інвестиціями для забезпечення купецьких родин. Про це свідчать підрахунки І. Бровера. З певними припущеннями міські підприємства України на 50% від загальної кількості належали до купецьких, а напередодні реформ – до 72%.⁴

Таким чином, купецтво Південної України взяло активну участь у створенні нових підприємств і новітніх видів виробництва. На середину XIX ст. багато хто з купців та заможних селян були вже власниками промислових підприємств з найманими робітниками: гуралень, цукроварень, олієнь, цегелень тощо. У власність купців та багатих селян перейшла більшість вітряних і водяних млинів, яких у кожній губернії налічувалося по кілька тисяч. Нові підприємці прагнули розміщувати свої підприємства безпосередньо в містах, які були ринками збуту їхньої продукції й водночас місцями зосередження найманої робочої сили. Промисловість зароджувалась у містах поступово, оскільки для цього ви-

магалося залучення певних матеріальних і людських ресурсів. Визначити загальну кількість промислових об'єктів регіону за період, що вивчається, досить проблематично, а виявити з них об'єкти, що беззаперечно належали купцям, ще складніше. Систематичного збирання відомостей про ці заклади не проводилося. Лише описово-статистичні джерела дозволяють хоча б частково вирішити це питання.⁵

Загальна кількість фабрик і заводів Південної України впродовж 1795 – 1852 років зросла майже в тридцять сім разів, головним чином за рахунок міст Херсонської губернії.

Серед факторів, що суттєво стримували купецьке підприємництво, були такі: нестача оборотних капіталів, слабкі кредитні можливості, тарифна політика й схильність урядових кіл до фритредерства, часті війни. Тому не дивно, що багато купців продовжували віддавати перевагу торговельній діяльності. Хоча і в цій традиційній сфері час викликав певні зміни, які, у свою чергу, можуть бути об'єктом подальшого вивчення.

¹ Там само. С. 140.

² ДАКО. Ф.26. Оп.1. Спр.13210. Арк.75 – 96.

³ Киняпина Н. С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20–50-е годы XIXв.). Москва: Изд-во Московского университета, 1968. 453с.

⁴ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму : У 2-х т. К.,1924. Т. 1. 193с.

⁵ Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 року. Дис. канд. істор. наук. Запоріжжя, 2004. С.159. Додаток Л.

References

- Muraveva L.A. Rossijskoe predprinimatelstvo v pervoj polovine XIX veka. Stranicy istorii. 2012. Vyp. 2(482). S.71 – 80.
- Povne zibrannya zakoniv Rosijskoyi imperiyi. T. 39. 1824. SPb., 1830. s. 591, 594.
- Druzhinina E. I. Yuzhnaya Ukraina v period krizisa feodalizma. 1825– 1860 gg.. M. : Nauka, 1981. 215 s.
- Yakovcevskij, V. N. Kupecheskij kapital v feodalno-krepostnicheskoj Rossii. M.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1953. 203 s.
- Donik O.M. Kupecke promislove pidpriyemnictvo v Ukraini (XIX – pochatok XX stolittya) Problemi istoriyi Ukraini XIX – pochatku XX stolittya. Vip. HI. S. 154–168.
- Dobrov P.V., Chumak M.M. Pravove pidgruntya zaluchennya kupectva do modernizaciji promislovosti na materialah Livoberezhnoyi Ukraini kincy XIX – pochatku XX stolittya. Visnik Doneckogo universitetu, Ser. B: Gumanitarni nauki. Vip.1. 2008. S. 102–109.
- Shershun T.M. Rol kupeckogo stanu u promislovomu rozvitku mist Hersonskoyi guberniyi v pershij polovini XIX stolittya. Inteligenciya i vlada. Vipusk 5. Seriya: Istoriya. Odeskij nacionalnij politehnichnij universitet, 2005. S.94 - 100.
- Pilipenko O. Naukova literatura z istoriyi torgovelnno-ekonomichnoyi diyalnosti grekiv Ukraini u XVII – na pochatku XX st. Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini: Zb. nauk. pr. 2008. Vip. 18. S. 326–332.
- Nesterenko O.O. Rozvitok promislovosti na Ukraini. K.: Vid-vo Akademiyi nauk URSR , 1959. Ch. I. 168s.
- Sigida G.A. Galuzeva struktura kupeckogo pidpriyemnictva Pivdennoyi Ukraini v pershij polovini XIX st. Muzejnij Visnik № 11/2. Zaporizhzhya: TOA «PUVK» 2011. S. 40 – 44.
- Gersivanov. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii, izdannoe pri 1-m Departamente Generalnogo shtaba. T.XI. Ch.2. Tavricheskaya guberniya. SPb.: Tip-ya Departamenta Genshtaba, 1849. 225 +50s.+ tabl.
- Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya pod red. A. Schmidta. Ch.I II. SPb.,1863. 595s.
- DAHO. F. 248. Op. 1. Spr. 83. Ark.2.
- DAMO. F. 230. Op. 1. Spr.803. 4 ark.
- Chegorka P. Raritetna cegla – dzerkalo istoriyi. «Den». 23.05. 2013.
- Konstantinova V.M. Urbanizaciya: pivdenoukrayinskij vimir (1861 – 1904 roki). Zaporizhzhya: AA Tandem, 2010. 596 s.
- DAKO. F.26. Op.1. Spr.13210. Ark.88–178.
- Novorossijskij kalendar na 1854 god. Odessa, 1853. – 42 +35+ Vc.
- Kinyapina N. S. Politika russkogo samodержaviya v oblasti promyshlennosti (20–50-e gody XIXv.). Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1968. 453s.
- Brover I.M. Ukraina na perelomi do promislovogo kapitalizmu : U 2-h t. K.,1924. T. 1. 193s.
- Konstantinova V.M. Dzherela z socialno-ekonomichnoyi istoriyi mist Pivdennoyi Ukraini ostannoyi chverti HVIII – 1853 roku. Dis... kand. istor. nauk. Zaporizhzhya, 2004. S.159. Dodatok L.

Received 20 June 2020

Accepted 15 July 2020